

vol. 10, 2023, 177–186

IV. Човешки останки в ямни комплекси

IV. Human remains in pit complexes

Антропологични особености на човешките костни останки от два диахронни комплекса от ями от желязната епоха (при Свиленград и при с. Малко Тръново, Чирпанско)

Виктория Русева ^a

^a Институт по експериментална морфология, патология и антропология с музей, Българска академия на науките, София 1113, ул. Акад. Г. Бончев бл. 25; victoria_russeva@yahoo.com

Anthropological peculiarities of the human bone remains from two diachronic pit complexes from the Iron Age (near Svilengrad and the village of Malko Tranovo, Chirpan community)

Victoria Rouseva ^a

^a Institute of Experimental Morphology, Pathology and Anthropology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Acad. G. Bonchev Str., bl. 25, 1113 Sofia, Bulgaria; victoria_russeva@yahoo.com

ABSTRACT

Current study analyzes the anthropological material from two pit sanctuaries, excavated in the Thrace region, one, near the town Svilengrad and second, by the village Malko Tranovo. Complexes, which contain human remains are dated in the 8th – 6th c. BC in the site of Svilengrad and 5th c. BC in that from Malko Tranovo. Classical methods of identification of age, sex and anthropological features are used. By comparison with published finds of paleopathological changes and their interpretation, a recognition is achieved of such conditions on studied material.

Achieved anthropological features are correlated to the field situation of studied skeletal remains, and two groups are identified, based on the entirety of the human skeleton.

KEYWORDS

Anthropological data, pit sanctuary, Iron Age

Ямните комплекси от желязната епоха, наред с археологическия, палеозоологичен и палеоботанически материал, предоставят, в известна степен в изненадващ контекст, и човешки костни останки. Техният анализ е от голямо значение както за интерпретацията на отделните ситуации, така и на ямните комплекси и съответно за реконструкцията на дейностите/ритуалите, извършвани в тях. Настоящото изследване се съсредоточава върху някои характеристики на антропологичния материал от два комплекса от ями от желязната епоха: Свиленград, ями от по-ранен период (VIII–VI в. пр. Хр., Нехризов 2006; Нехризов, Цветкова 2008), където находките на човешки костни останки се асоциират с по-ранната дата на съществуване на комплекса и с. Малко Тръново, Източен сектор, представляващ част от по-голям ямен комплекс с ями с по-късна датировка, V – началото на III в. пр. Хр., като човешкият костен материал произхожда от ями, датирани в V в. пр. Хр. (Тонкова, Лозанов 2004; Тонкова, Димитров 2005; Тонкова 2010). И двата паметника се

локализиран в Тракия, по поречието на р. Марица.

Възрастта на индивидите до 14–15 години при настъпване на смъртта бе установена по методите на Fazekas, Kosa (1978), Shaefer, Black, Scheuer (2009), Bass (1971), Зубов (1968), Алексеев, Дебец (1964) и Алексеев (1966) за оценка на развитието на съзъбието и посткраниалния скелет, като при индивидите над шест месеца, при наличен материал, бе отдаден приоритет на данните от съзъбието. Възрастта и полът на израсналите индивиди бе установен по методите на Bass (1971), Алексеев, Дебец (1964), Алексеев (1966), Schwartz (1995) и Acsádi, Nemeskéri (1970) за оценка на синостизирането на черепните шевове и релефа на симфизната повърхност на пубисната кост. На последния белег бе отдаден приоритет при определяне на възрастта при наличен материал. При определяне на пола се отдаде приоритет на белезите на тазовите кости.

Общо в ямния комплекс при Свиленград човешки костни останки се установяват в материала от 18 ями – № 37, 63, 82, 86, 88, 89, 98, 100, 102, 108, 118, 130, 133, 138, 165, 166, 192, 195 (Нехризов 2006; Нехризов, Цветкова 2008; Русева 2008), като в 16 от тях скелетните останки са негорели – № 37, 63, 82, 89, 98, 100, 102, 108, 118, 130, 133, 138, 165, 166, 192, 195 и в две – № 86 и 88 – фрагментите са от кости, претърпели кремация. Фрагмент от кремирана кост се установява и в антропологичния материал от яма № 166, открит заедно с относително пълно представен основен скелет, неподложен на кремация. Възможно е фрагментът от кремирана кост да е попаднал в запълнителя на ямата от разрушена по-ранна структура, съдържала кремирани човешки костни останки (подобна на ями № 86 и 88). В ямния комплекс от Свиленград се оформят две групи ями според пълнотата на представяне на човешкия скелет в тях. В 11 ями скелетът е относително пълно представен, т. е. липсата на фрагменти от него може да се обясни с естествените процеси на деструкция на костта след депонирането ѝ в земята, т. е. с тафономични влияния (№ 37, 63, 89, 98, 100, 102, 108, 118, 165, 166, 195) и в пет се откриват само фрагменти от единични кости от скелета – по един в ями № 82, 98, 130, 133, 138. Една от ямите, № 192, съдържа непълно представени скелети, при които липсата на фрагменти от скелета не може да се обясни с естествените процеси на деструкция на костта след депонирането ѝ. Откритите кремирани кости са в относително голямо количество (останки от повече от една кост), което вероятно не представлява целия материал от изгарянето на тялото. В три случая – ями № 118 и 192 с негорели костни останки и яма № 86 с кремирани костни останки, се установяват повече от един индивид, като в яма № 118 се откриват относително пълни скелети, а в яма № 192 скелетите са непълни. В останалите комплекси се регистрират останки от по един индивид. Характерно за обекта е откриването на скелетни останки от много малки деца, като непълнотата им по-скоро трябва да се обясни с естествената деструкция на костите след депонирането им в земята, отколкото с преднамерено нарушение на анатомичния порядък на скелетите. Такива са новородените (по таблиците на Fazekas, Kosa 1978, приети и от Shaefer, Black, Scheuer 2009) или ненапълно достигнали развитие на доношен плод по таблицата на Johnston (в Bass 1971), както и индивидите на възраст до шест месеца, установени в ями № 63, 89, 98, 100, 165. Индивид на възраст 1–2 години се установи в яма № 102 и на 6–7 и 7–8 години, съответно в ями № 108 и 37. Индивидите над тази възраст са представени с непълни скелети (една яма), единични кости (четири ями) и относително пълни скелети в две ями (№ 118 и 166). От скелетните останки с установен пол на индивида шест случая (от ями № 118, два индивида; № 82, единична кост; № 166 и № 169, два индивида) принадлежат на мъже. Останалите израснали индивиди от ямния комплекс (представени с единични кости) от ями № 130, 133, 138 и 195 не можаха да получат полова идентификация. Възможно е индивидите от женски пол да остават в неопределения материал.

В комплекса от с. Малко Тръново човешки костни останки се откриват в ями, датирани в V в. пр. Хр. – яма А от Големия ров и ями № 197 и 33 (Тонкова, Лозанов 2004, 58–60; Тонкова, Димитров 2005, 97–100; Тонкова 2010, 198–212). Тук се откриват единствено негорели костни останки.

Обр. 1. 1.1. Череп, яма № 118, комплекс от ями при Свиленград. 1.2. Череп, яма № 118, детайл – оформяне на долен ръб на носовия отвор. 1.3. Череп, яма № 166, комплекс от ями при Свиленград, фрагмент – оформяне на долния ръб на носовия отвор (снимка В. Русева)

Fig. 1. 1.1. Skull, pit no. 118, pit complex near Svilengrad. 1.2. Skull, pit no. 118, detail – form of the lower margin of piriform aperture. 1.3. Skull, pit no. 166, pit complex near Svilengrad, fragment – form of the lower margin of piriform aperture (photo V. Rouseva)

В този ямен комплекс единична кост е открита само в Големия ров¹. В една от ямите, съдържащи човешки костни останки (№ 33), се установява относително цялостно представен скелет, а в две ями (яма А, Голям ров и № 197) се откриват останки от непълни скелети от четири индивида. В

1 За информацията относно единичния фрагмент от кост благодаря на доц. д-р М. Тонкова и на проведлия изследването на остеологичния материал от животински произход доц. д-р Л. Нинов.

Обр. 2. Съзъбие на индивида от яма № 108, комплекс от ями при Свиленград. 2.1-2. Горни десни млечни молари. 2.3. Горни канини. 2.4. Горен втори ляв млечен молар. 2.5. Реконструкция на съзъбието (снимка В. Русева)
 Fig. 2. Dentition from the individual from the pit no. 108, pit complex near Svilengrad. 2.1-2. Upper right deciduous molars. 2.3. Upper canines. 2.4. Upper left deciduous molar. 2.5. Reconstruction of the dentition (photo V. Rouseva)

ямите А от Големия ров и № 33 се откриват скелети от по един индивид, а в яма 197 се установяват скелетни останки от четири индивида. Характеристика и на този комплекс е преобладаването на скелетите на деца, но тук те са на по-висока възраст, като напълно липсват останки от новородени (доносени или преждевременно родени) и деца до 1 година. В една от ямите се открива израснал индивид, чиито пол е определен като мъжки (антропологично изследване на д-р Бр. Димитрова в Тонкова 2010, 208).

Малобройните случаи на израснали индивиди от двата комплекса с ями не дават ясна информация за характеристиките на антропологичния тип. Единият от двамата мъже от яма № 118 от Свиленград показва по-добре съхранен череп, включващ и лицев дял (обр. 1). Краниологичното изследване на материала се извърши по методите на Martin, Saller (1959) и Алексеев, Дебев (1964). На черепа от яма № 118 се установява прогнатно оформяне на алвеоларната област и оформяне на долния ръб на носовия отвор като слабоизразена *fossa praenasalia*. Така е оформен долният ръб на носовия отвор и на фрагментите от черепа от яма № 166 (обр. 1) от същия комплекс. Въпреки откъслечните данни за разпространението на антропологичните типове от периода, допълнени с данните от къснобронзовата до елинистическата епоха (Boev 1972, 147; Boev, Kavgazova 1992; Чолаков 1994; Чолаков, Йорданов 1996; Йорданов 2000, 141–146), в известна степен тези белези отчуждават двата индивида от по-разпространените в Тракия антропологични типове.

И в двата комплекса се откриват свидетелства за тежки заболявания, от които са страдали някои от индивидите. В комплекса от Свиленград на моларите и канините от млечното съзъбие от яма № 108, на дете на около 7–8 години, се установяват дълбоки хипопластични дефекти по оклузивната повърхност (обр. 2). Подобни се свързват от някои автори с тежко, болестно състояние, с инфекциозен причинител, въздействал върху фетуса при формирането на туберкулния емал на коронките на тези зъби (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998, 405; Ortner 2003, 303), а именно през втори-трети триместър на ембрионалното му развитие. Инфекциозният процес е бил развит от майката и по време на бременността е бил предаден на плода. В материала от комплекса при с. Малко Тръново по ендокраниалната повърхност на тилната кост на детето от яма А от Големия ров, на възраст 1½–2 години, се установява изявено натрупване на плака по повърхността на трансверсалния и сагиалния синуси, както и от двете страни на *crista occipitalis interna* (обр. 3), каквито изменения възникват при тежка менингеална инфекция, възможно с инфекциозен (бактериален) причинител (Ortner 2003, 227; Бужилова 2007, 211–215). На теменните кости на единия от черепите при северната стена на яма № 197 се установява поротична хиперостоза, довела до нарастване дебелината на костта. Това състояние се свързва по-скоро с вродени метаболитни нарушения или причинени от диетарен дефицит, като рахит и анемични състояния (Stuart-Macadam, 1989; Brickley, Ives 2006). В много случаи развитието на анемични състояния в древни популации се свързва и с интестинални паразити (Holland, O'Brien 1997).

Обр. 3. Череп на индивида от яма А, голям ров, комплекс от ями при с. Малко Тръново. 3.1. Тяло на сфеноидната кост, ендокраниална повърхност, пролиферативно костно натрупване на тялото на костта. 3.2, 3. Тилна кост, детайл, ендокраниална повърхност, пролиферативно костно натрупване в сагитален синус. 3.4. Тилна кост, фрагменти, ендокраниална повърхност, пролиферативно костно натрупване в сагитален синус и от двете страни на *crista occipitalis interna* (снимка В. Русева)
 Fig. 3. Skull of the individual from pit A, big ditch, pit complex near village Malko Trnovo. 3.1. Body of sphenoid, endocranial surface, proliferative bone formation. 3.2-3. Occipital bone, detail, endocranial surface, proliferative bone formation in the sagittal sinus. 3.4. Occipital bone, fragment, endocranial surface, proliferative bone formation in the sagittal sinus and around internal occipital crest (photo V. Rouseva)

На черепа на единия от индивидите от яма № 118 от комплекса при Свиленград се установява преднамерена интервенция на костите на черепа – черепна трепанация, вероятно проведена след компресионна травма в теменния отдел. Въпреки липсата на следи от инфекциозен процес след извършената хирургическа интервенция и успешното ѝ преживяване, възможно е индивидът да е имал впоследствие нарушения в поведението си, без да е изключено подобни нарушения, след претърпяна травма на черепа, да са предизвикали самата интервенция.

В хронологически по-рано отнесения комплекс от ями при Свиленград се налага разделяне на комплексите с човешки скелетни останки на две групи – в първата се откриват цялостно представени скелети, в относително правилен анатомичен порядък, а във втората се установяват изключително единични фрагменти от кости от човешки скелет. Двете групи имат характерно полове-възрастово разпределение: първата е с нееднородна структура, като индивидите са от най-ранна възраст, включително новородени (9–10 лунарен месец) до израснали, които се определят като мъже, а втората е с по-еднородна възрастова структура, като с едно изключение (яма № 98) костните останки са от израснали индивиди. Данните за пола идентификация от единични кос-

Обр. 4. Ситуация на разкриване на човешки скелетни останки, яма А, Голям ров, ямен комплекс при с. Малко Тръново (снимка В. Русева)
 Fig. 4. Field situation of skeletal remains of the individual from pit A, Big ditch, pit complex near village Malko Tranovo (photo V. Rouseva)

ти са несигурни, но в някои случаи може да се предположи мъжки пол на индивидите. Първата група, освен нееднородната си възрастова структура, показва и ред ирегулярни характеристики при съотнасяне на данните за депонираните човешки скелетни останки с откриваните в регулярни гробни комплекси. На първо място прави впечатление наличието на новородени деца в материала, чиято липса се установява при болшинството погребални синхронни и диахронни комплекси. Друга особеност на комплексите от тази група е позата на костните останки в някои от ямите – като № 102, където скелетът е бил положен по гръб със силно отнетната назад глава и кости на дясната ръка в позиция, която показва отнетната над главата ръка с дланта нагоре. Тази поза предполага негрижливо отношение към тялото. Едната от ямите с цялостно представени скелети на израснали индивиди от Свиленград, № 118, представя случай на депонирани две тела, като единият индивид е с уникалната за периода интервенция на черепните кости. Комплексът от яма № 192 попада между двете групи с повече от една кост от човешки скелети, от поне два индивида, но непълно представени, с нарушен анатомичен порядък.

В по-късния комплекс при с. Малко Тръново само в един случай е открита яма, която съдържа единичен фрагмент от кости на човешки скелет. Отчита се изменение във възрастовата структура на първата група, регистрирана в по-ранния комплекс, този при Свиленград, като не се откриват костни останки на деца до една годишна възраст. Същевременно някои ями от двата комплекса показват близки характеристики – като позицията на черепа, прешлените от цервикалния отдел на гръбначния стълб и кости на дясна ръка, показващи изнесена встрани позиция при детето в яма А от Големия ров, Малко Тръново (обр. 4) и детето от яма № 102, Свиленград (обр. 5). В комплекса при с. Малко Тръново в две от три ями (№ 197 и яма А от Големия ров), в които се установяват човешки костни останки, те са от непълни скелети, в отчасти нарушен анатомичен порядък, подобно на яма № 192 от комплекса при Свиленград. В комплекса при с. Малко Тръново в една от ямите с непълно представени скелети, от които части се откриват в анатомичен порядък (№ 197, човешки скелетни останки до северната стена на ямата, западен индивид, дете на около 6 години при настъпването на смъртта), се установява депониране на тялото по очи към дъното на ямата. Подобни позиции на тялото се установяват и в други ямни комплекси, като яма № 9 от светилището в м. Кумсала и яма № 29 от обект „Двора” – и двата обекта при с. Гледачево (Тонкова 2005, 68–70; Tonkova 2010, 504–506), съответно на дете на около 8 години при настъпване

Обр. 5.1. Ситуация на разкриване на човешки скелетни останки, яма № 197, ямен комплекс при с. Малко Тръново, костни останки до северната стена на ямата, западен череп 5.2. Ситуация на разкриване на скелетни останки от яма № 102, ямен комплекс при Свиленград (снимка Г. Нехризов)

Fig. 5.1. Field situation of skeletal remains near the north wall of pit no. 197, pit complex near village Malko Trnovo, West skull. 5.2. Field situation of skeletal remains from pit no. 102, pit complex near Svilengrad (photo G. Nekhrizov)

на смъртта (антропологично изследване на д-р Б. Димитрова в Тонкова 2005, 69) и жена на около 16 години при настъпване на смъртта (антропологично изследване на д-р С. Чолаков (в Тонкова 2005, 68), както и яма 1/I 42 от ямния комплекс при с. Ябълково (Tonkova 2010, 507–508, fig. 12). За яма 9 от обект „Кумсала” има по-ясни следи от умъртвяване на място, каквото може да се допусне и за останалите две ситуации.

Човешки костни останки в анатомичен порядък/отчасти в анатомичен порядък, както и в пози, предполагащи насилствено умъртвяване на място и негрижливо, пренебрежително/наказателно отношение към тленните останки, се регистрира на голям брой ямни комплекси с близко хронологическо отнасяне до комплекса от с. Малко Тръново (Тонкова 2005; Tonkova 2010). Всички те показват близки характеристики с ямите, съдържащи относително цялостно представен скелет в анатомичен порядък или с тези, съдържащи непълни скелети с нарушен анатомичен порядък на костите, разкрити в ямните комплекси при гр. Свиленград и при с. Малко Тръново. В западния сектор на ямния комплекс, разкрит при с. Малко Тръново, съдържащ и ями от ранната желязна епоха, се откриват още четири негативни структури, съдържащи човешки скелетни останки, интерпретирани от проучвателите като гробове, като единият от тях (№ 3) се датира с материал от ранната желязна епоха (Божкова, Ников 2010, 217–218), а за останалите се предполага близка датировка. За интерпретацията на тези структури като гробове способства териториалното групиране на три от тях с обща ориентация на откритите скелети и характерната правоъгълна форма на ямите.

Антропологичният анализ на откриваните човешки костни останки на двата комплекса от ями от желязната епоха изяви само една по-монолитна по своите характеристики група, която се установява в по-ранния комплекс при Свиленград. В нея се регистрира по един единичен фрагмент от човешка кост в яма, което може да се интерпретира като следствие от ритуали за пречистване на мъртвото тяло, в сакрална територия, където за определен период се осъществява отпадане на меките тъкани на тялото, след което, на следващ етап от обредния цикъл, костите са пренасяни на друго място, като рядко е оставал единичен фрагмент от тях. Човешките останки от

подобен ритуал са само от израснали индивиди. Същевременно, полово-възрастовата структура на регистрираните индивиди в комплекса показва, че е възможно за определена група от социума (вкл. новородените) да е било задължително депонирането на мъртвото тяло в територията на ямния комплекс. Поради относителния дял на новородените, съответстващ на смъртността в тази възраст, може да се приеме, че условията за депониране на тялото в тази територия са били строго наследствено-родови (не са били във връзка с индивидуалното развитие и достигнат социален статус). Известен брой индивиди, изявено свързани с детските възрастови групи, най-вече новородени и деца до 1–2 години, които най-често не се определят като социално ценни, не са преминавали етапа на преместване на костните останки и скелетите им се откриват в ямите. Оставянето и на израснали индивиди инцидентно на място е обяснимо със събития, довели до промени в политическото/духовно лидерство в общността, физическа загуба на родовите/социалните наследници, натоварени с извършване на ритуала или отхвърляне на индивида като достояние за извършването му. Подобна интерпретация би била в унисон с данните за религиозните практики при траките и най-вече с данните за обредите, свързани с обезсмъртяване на членове на аристокрацията (Гергова 1996; Попов 1989). Възможно е територията на ямните комплекси да е придобивала значение и постепенно да се е наложила като място за депониране на останки на членове на общността с особен социален статус, субекти на неспецифична смърт, като жертва/наказание, опасни за общността и изолирани от нея, поради естеството на сполетялата ги смърт или засегнати от болестни състояния, от които останалите членове на общността биха могли да се чувстват застрашени. Така би могла да се обясни изключително нееднородната полово-възрастова структура на индивидите, чиито скелетни останки се откриват в ямите, особеностите на позата и целостта на анатомичния порядък на скелета. Подобна интерпретация на човешките костни останки в контекста на ямните комплекси е в унисон с тяхното поставяне от мнозина проучватели в кръга на тракийските култови паметници като ритуални комплекси/ямни светилища (Георгиева 1991; Тонкова, Димитров 2005; Тонкова 2010). Оценката на комплексите, съдържащи човешки скелетни останки, като следи от човешки жертвоприношения, е обоснована на базата на ситуациите на откриването им на множество обекти от територията, населена в древността с тракийски племена (Тонкова, Димитров 2005; Тонкова 2005, Tonkova 2010). Нееднородните антропологични характеристики на този материал, биха могли да са белег за бавно еволюиращ комплекс от ритуални практики с човека като техен обект.

Цитирана литература

- Алексеев, В. 1966. *Остеометрия, методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Алексеев, В., Дебев, Г. 1964. *Краниометрия, методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Атанасова-Тимева, Н., Йорданов, Й., Гълъбова, Б., Кацаров, А. 2010. Антропологичен анализ на костни останки (ранножелязна епоха) от обект № 20 (км 241+400–241+600), по трасето на автомагистрала „Тракия“ в землището на с. Стоил Войвода, община Нова Загора. *Четвърта национална научна конференция „От регионалното към националното“, 6–7 септември, 2010 г. Полски Тръмбеш (устен доклад)*.
- Божкова, А., Ников, К. 2010. Археологическо проучване на комплекс от ями в землището на с. Малко Тръново, община Чирпан – Югозападен сектор. предварителни бележки. В Георгиева, Р., Стоянов, Т., Момчилов, Д. (ред.) *Югоизточна България през II–I хилядолетие пр. Хр.* Варна: Зограф, 213–220.

Антропологични особености на човешките костни останки от два диахронни комплекса...

- Бужилова, А. П. 2007. Антропология раннего бронзового века телля Юнаците. В *Телль Юнаците 2: епоха бронзы I*. Москва: Восточная литература РАН, 207–216.
- Георгиева, Р. 1991. Обредни ями в Тракия (края на II–I хил. пр. н. е.). *Археология* 1, 1–11.
- Гергова, Д. 1996. *Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия*. София: Агато.
- Зубов, А., 1968. *Одонтология. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Йорданов, Й. 2000. *Възстановяване на главата по черепа*. София: АИ „Проф. Марин Дринов”.
- Нехризов, Г. 2006. Ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при Свиленград. В Николов, В., Нехризов, Г., Цветкова, Ю. (ред.). *Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2004 г.* Велико Търново: Фабер, 397–501.
- Нехризов, Г., Цветкова, Ю. 2008. Ритуални ями от желязната епоха при Свиленград. В Николов, В., Нехризов, Г., Цветкова, Ю. (ред.) *Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2005 г.* Велико Търново: Фабер, 331–493.
- Попов, Д. 1989. *Залмоксис. Религия и общество на траките*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Тонкова, М. 2005. Проблемът за човешкото жертвоприношение в Тракия. В Китов, Г., Димитрова, Д. (ред.). *Земите на България – люлка на тракийската култура II*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 67–73.
- Тонкова, М. 2010. Резултати от проучванията на Източния сектор на тракийско ямно светилище от V – началото на III в. пр. Хр. в м. Кузлука, с. Малко Тръново, общ. Чирпан (обект 11 ЛОТ 1 по ОВОС на автомагистрала „Тракия”). В Георгиева, Р., Стоянов, Т., Момчилов, Д. (ред.) *Югоизточна България през II – I хилядолетие пр. Хр.* Варна: Зограф, 198–212.
- Тонкова, М. Димитров, З. 2005. Археологическо проучване на тракийско ямно светилище и късноримско домакинство в м. Козлука, с. Малко Тръново, община Чирпан (обект № 11 по АМ „Тракия”, ЛОТ 1). *Археологически открития и разкопки през 2004 г.* София, 97–100.
- Тонкова, М., Лозанов, И. 2004. Спасителни археологически разкопки на тракийско ямно светилище и късноримско имение в м. Козлука, с. Малко Тръново, община Чирпан (обект № 11 по трасето на АМ „Тракия”, ЛОТ 1). *Археологически открития и разкопки през 2003 г.* София, 58–60.
- Чолаков, С. 1994. Антропологична характеристика на населението, обитавало централната част на Горнотракийската низина през къснобронзовата епоха. В *Марица-Изток. Археологически проучвания 2*. София, 123–136.
- Чолаков, С., Йорданов, Й. 1996. Антропологично проучване на костни останки от гробница № 12 и № 13 от могилния некропол в Сборяново, Разградска област. В Гергова, Д. *Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия*. София: Агато, 185–206.
- Acsádi, G., Nemeskéri, J. 1970. *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Aufderheide, C., Rodriguez-Martin, C. 1998. *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge University Press.
- Bass, W. 1971. *Human Osteology: a Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*. Springfield: University of Missury.
- Boev, P. 1972. *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*. Sofia: Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften.
- Boev, P., Kavgazova, L. 1992 Anthropological Study of Skeletons from the Thracian Tomb near Village of Sveshtari. *Хелус II*, 164–170.
- Brickley, M., Ives. R. 2006. Skeletal Manifestations of Infantile Scurvy. *American Journal of Physical Anthropology* 129, 163–172.

- Fazekas, I. G., Kosa, F. 1978. *Forensic Fetal Osteology*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Holland, T., O'Brien, M.J. 1997. Parasites, Porotic Hyperostosis, and the Implications of Changing Perspectives. *American Antiquity* 62.2, 183–193.
- Martin, R., Saller, K. 1959. *Lehrbuch der Anthropologie* 2. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- Ortner, D. 2003. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Elsevier, Sec. Ed.
- Schaefer, M., Black, S., Scheuer, L. 2009. *Juvenile osteology: a Laboratory and Field Manual*. Academic Press.
- Schwartz, J. H. 1995. *Skeleton Keys (An Introduction to Human Skeletal Morphology, Development and Analysis)*. New York: Oxford Press.
- Stuart-Macadam, P. L. 1989. Nutritional Deficiency Diseases: A Survey of Scurvy, Rickets and Iron Deficiency Anemia. In Iskan-Kenedy (ed.). *Reconstruction of Life From the Skeleton*. New York: Alan R. Liss, 201–222.
- Tonkova, M. 2010. On Human sacrifice in Thrace (on archaeological evidence). In Căndea, I. (ed.) *The Thracian and their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sirbi*. Brăila: Muzeul Brăilei, Editura Istros, 503–522.

Anthropological peculiarities of the human bone remains from two diachronic pit complexes from the Iron Age (near Svilengrad and the village of Malko Tranovo, Chirpan community)

Victoria Rouseva

(summary)

Some of the features of the anthropological material from two pit complexes from the Iron Age are analyzed: Svilengrad (from pits from the 8th–6th c. BC), and from the village of Malko Tranovo, Chirpan region (from pits from the 5th c. BC). Within the pit complex at Svilengrad, human bones are found in 18 pits, where in 16 of them unburned skeleton remains are found, and fragments of cremated bones in two of them. Within the complex by the village of Malko Tranovo, remains of human bones are found in three pits, and all of them are unburned. At the site near Svilengrad, the complexes with remains of human bones are differentiated in two groups: in the first group, complete skeletons are found, in a relatively correct anatomical order, while in the second group separate fragments of human bones are established. Both of the groups have a typical distribution of gender and age – the first one has a heterogeneous structure and individuals from earliest age, including newborns to grown-ups, while the second one has a more homogenous age structure, where, with one exception, the bone remains belong to grown up individuals. In the complex at the village of Malko Tranovo, only in one case a pit is discovered, containing remains of children up to 1 year of age. Some of the pits in both complexes show similarities in the positions of the skeletons, disturbances in the anatomical order, and the existence of individuals with heavy pathological changes.